

2022 • MAART

MARIËNBURG

JAAR 39 • 01

MAGAZINE

VAN EN VOOR KRITISCH KATHOLIEKEN

GROOTOUDERS VOOR HET KLIMAAT

OVER PESACH EN PASEN

DE SCHRIFT ZINGEN MET OOSTERHUIS

GELOOFSGEMEENSCHAP HOEFJE TANNETJE

CCA BETOOGT BIJ DE KARDINAAL

COL OF ON

MARIËNBURG MAGAZINE VAN
EN VOOR KRITISCH KATHOLIEKEN
IS EEN UITGAVE VAN MARIËNBURG,
VERENIGING VAN KRITISCH
KATHOLIEKEN, EN VERSCHIJNT
VIJF MAAL PER JAAR. OVERNAME
VAN ARTIKELEN IS TOEGESTAAN NA
OVERLEG MET DE REDACTIE.

© 2022 MARIËNBURG
ISSN1878-8734

WEBSITE

www.marienburgvereniging.nl

REDACTIE

eindredacteur: Arthur van Tongeren

redacteuren:

Henk Baars

Tom van den Beld

Michel Besnard

Riet Bos

Erik Jurgens

Gerard Swüste

REDACTIE-SECRETARIAAT

redactie@marienburgvereniging.nl

VORMGEVING

N-ything Design, Boxmeer

DRUK

Rekafa drukkers, Venlo

LIDMAATSCHAP / ABONNEMENT

Lidmaatschap van Mariënborg inclusief
abonnement op Mariënborg Magazine:
€ 35,- per jaar.

Abonnement zonder lidmaatschap:

€ 25,- per jaar.

Proefabonnement: 3 nr's voor € 15,-

Losse nummers: € 5,-

Aanmelden bij het secretariaat of via de
website.

IBAN: NL77 RABO 0329 9215 68

BIC-code: NLRABO2U

Mariënborg is ANBI erkend.

BESTUUR MARIËNBURG

Harrie van den Akker, voorzitter,
06-48590171

Riet Bos, penningmeester, 06-43928591

Nicole Buijendijk, secretaris, 030-2751989

Walther Burgering, lid, 06-2956 2865

Henk Peters, lid, 06-4296 1868

bestuur@marienburgvereniging.nl

SECRETARIAAT

Het Fort 29

5581 AB Waalre

040-8442967

secretariaat@marienburgvereniging.nl

04

DE SCHRIFT KAN ALS MUZIEK IN DE
OREN KLINKEN | Liedteksten van Huub
Oosterhuis onder de loep

GERARD SWÜSTE

08

PESACH EN PASEN, HERDENKEN
EN VIEREN

COR SINNEMA

12

“EEN SOORT HEILIG MOETEN”

HENK BAARS

16

OM MENS VOOR EEN MENS TE ZIJN |
Geloofsgemeenschap Hoefje Tonnetje

MICHEL BESNARD EN ARTHUR VAN TONGEREN

20

“EEN EXPERIMENT MET DE
WAARHEID”

HENK BAARS

22

ONRECHTVAARDIGE OORLOGEN
BESTAAN, RECHTVAARDIGE NIET

ERIK JURGENS

EN VERDER...

07 Erik Jurgens: 'Christelijke' feestdagen

11 KERKELIJKE MERKWAARDIGHEDEN | Tom van den Beld -

De witte telefoon

15 GEDICHT | Deïsme

19 LEZERS SCHRIJVEN | Ingezonden brief

24 Huub Schumacher: Niet zomaar oversteken

HOOPVOL EN VOLHARDEND

Het nieuwe jaar 2022 is zwanger van verwachtingen, om uiteenlopende redenen. Allereerst zouden we door alle coronaperikelen bijna vergeten dat het Kerstmis is geweest. Toen zijn we met het Kerstkind opnieuw de cyclus ingegaan, op weg naar het 'urbi et orbi' van Pasen, op weg naar bevrijding van menselijke tekortkomingen. Verder lijken we bereid te willen leven in een wereld met de mildere omikronvariant. Menigeen kijkt reikhalzend uit naar het einde van de vrijheidsbeperkingen. Nog belangrijker lijkt mij dat de SAMEN-leving herleeft, zodat we elkaar weer kunnen ontmoeten en fysieke kerkelijke vieringen weer mogelijk zijn. Saamhorigheid en onderlinge bemoediging kunnen dan weer.

Maar er is meer. Paus Franciscus heeft met het proces van het synodale pad de mogelijkheid geopend voor alle gelovigen om geloof en kerk bij de tijd te brengen. Een soort Vaticanum III, maar nu met 'leken'. We zien een proces van verandering toch doorzetten: van een klerikale kerk op weg naar een synodale. Waar helaas de Nederlandse bisschoppen dit proces in de hand – in eigen hand – willen houden, zijn er ook initiatieven om los van de bisschoppen een progressief en vrijheidslievend geluid te laten horen in Rome. Niet alleen onze eigen vereniging werkt aan een visiedocument, maar ook de Konferentie van Nederlandse Religieuzen en het Netwerk Katholieke Vrouwen willen hun eigen geluid laten horen. Het initiatief van de paus vindt weerklank, ook wereldwijd, en dat is hoopvol.

Maar er is nog meer. 'Onze' paus die eenvoud en compassie preekt, is in een taai proces de kerk aan het openbreken. Hij perkt de macht van de Romeinse Curie in, benoemt steeds meer vrouwen op belangrijke posten, maakt schoon schip qua financiële malversaties, treedt op tegen oerconservatieve stromingen, verbiedt min of meer de Tridentijnse vieringen in het Latijn, en schreef met Kerst 2020 een sympathiek briefje naar 'onze' Oosterhuis. En hij ontslaat bisschoppen en kardinalen vanwege hun aandeel in het seksuele misbruik in de kerk. Ook de oude paus heeft opgebiecht dat hij van het misbruik wist, en nu rommelt het al een tijdje rond kardinaal Marx in München.

Wij verbeiden de nieuwe wereld die komen zal! Waar water stroomt voor allen. "Prent ze in het hart van je verstand, die woorden, zeg ze voor je uit." Het is al begonnen. Doet u mee?

TER-
ZIJ-
DE

HET EERSTVOLGENDE NUMMER
VERSCHEIJNT MEI 2022.
BIJDRAGEN UITERLIJK 26 MAART
AAN HET REDACTIE-ADRES.

DE SCHRIFT KAN ALS *muziek in de oren* KLINKEN

LIEDTEKSTEN VAN HUUB OOSTERHUIS
ONDER DE LOEP

'Mijn huis moet een huis van gebed zijn, maar jullie hebben er een Oosterhuis van gemaakt'. Deze variant op Lucas 19:46 zou eind jaren '60 zijn gekomen uit de mond van Gerrit Lammens, hoogleraar Liturgie aan de VU. Al spoedig ging deze uitspraak rond als een kritische dan wel vrolijke kanttekening bij de liturgievernieuwing in de R.K. Kerk van Nederland. Zo'n zestig jaar later mag je concluderen dat het ook een waar woord is geweest. Er zijn maar weinig liturgische voorgangers in het Nederlands taalgebied die niet bewust of onbewust zijn beïnvloed door het taalgebruik van Huub Oosterhuis. Vooral hij was degene die de Nederlandse taal zo wist te kneden dat ze, tegen de aanvankelijke verwachtingen in, geschikt leek voor gebruik in de liturgie. De liederen van Oosterhuis worden intussen op ontelbare plaatsen gezongen. Merkwaardigerwijs nauwelijks in de r.-k. parochies van Nederland, want de Nederlandse bisschoppen hebben die liederen in de ban gedaan. In protestantse kerken, kritische gemeenten, menige r.-k. kerk in Duitsland of de Verenigde Staten worden ze volop gezongen.

Hoe is het ooit begonnen? In 1961 verscheen de eerste dichtbundel van Oosterhuis, *Uittocht*, in 1962 gevolgd door *Groningen*. In die tweede bundel staat een eerste liedtekst: *Het lied van de geliefde*, geschreven bij het Hooglied. In de

bundel *Hand op mijn hoofd* uit 1965, staat hetzelfde lied samen met zeven andere liedteksten onder het kopje *Liederen voor de kerk*. Vanaf dat moment volgen er liederen in een constante stroom. 'Een vloed niet te stelpen', zou je kunnen zeggen in Oosterhuis' eigen woorden. In 2018 verschijnt bij gelegenheid van de 85^e verjaardag van Huub Oosterhuis het boek *Stilte zingen*, 640 pagina's met liederen voor de liturgie, de 'complete works'.

Vrijmoedig als de Psalmen

De liedteksten van Huub Oosterhuis kenmerken zich door een zeer bijbels karakter. Vrijwel alle liederen bevatten verwijzingen naar passages uit de Schrift. Vaak in confrontatie met een hedendaags tijdsgevoel. Zo is er ook plaats voor twijfel, protest. Oosterhuis keert terug naar de bron: de Psalmen, geschreven in het besef dat je tegenover God alles mag zeggen wat je op je hart hebt, vreugde, droefheid, woede. Zo wordt Psalm 23 in de vrije versie: 'Was jij mijn herder, niets zou mij ontbreken'. Daarmee wordt de psalm ontdaan van zijn vanzelfsprekende vroomheid en stelt aan ons de vraag wat we eigenlijk geloven en hoe we dat in praktijk brengen. Of

in het lied *Die zegt god te zijn* met de woorden: 'wat hebben wij aan een naam alleen; laat hij opstaan, dat wij hem zien'. Menigeen heeft moeite met dit lied, terwijl het toch helemaal in de traditie van de Psalmen staat.

Wonderen?

De liederen van Huub Oosterhuis proberen ook het onzegbare, het mysterie te benaderen. Soms door tegenstellingen te gebruiken zoals licht-donker, dichtbij-ver. Of met beelden uit de dagelijkse werkelijkheid zoals 'de zang van de lijster' in het lied *Ander, ouder*. Laten we enige teksten nader bekijken om te zien hoe dit gestalte krijgt.

*Nooit hoorden wij
andere stemmen dan de onze.
Nooit waren er handen die doen
wat handen niet kunnen,
nooit andere
goddelozer mensen dan wij.*

*Maar er was daglicht,
alle dagen, wat ook gebeurde,
alsof wij liepen
over een onzichtbaar weefsel
boven de afgrond gespannen,
dat niet scheurde.*

*Nooit werd iemand
weggetild uit de tijd.
Maar soms even
wordt lijden opgeschort
of dragen mensen het samen.
Zo zouden wij moeten leven.*

Dit *Lied van alle dagen* zet het bijbelse visioen tegenover de dagelijkse werkelijkheid. Wij horen nooit andere stemmen dan de onze, onze handen doen nooit wat handen niet kunnen. Vier keer nadrukkelijk 'nooit'. En tweemaal, ook nadrukkelijk 'maar'. Geen wonderen, maar daglicht iedere dag. Is dat dan geen wonder? Hebben we wel oog voor de wonderen die dagelijks gebeuren en die we de gewoonste zaak van de wereld vinden? En weten we ons niet soms gedragen op een onuitsprekelijke manier? Het lied eindigt met de suggestie hoe we zelf ook wonderen kunnen doen. Iets dergelijks gebeurt in het lied *Ander, ouder*. We zingen dat we schoorvoetend en schuld bewust onze weg door het leven

gaan. Maar diep in ons verborgen is een ander, een eeuwenoude ander, die ons aanvuurt met visioenen die het aanschijn van de aarde vernieuwen. God, Christus of Jezus worden niet genoemd. Maar er is een intense beleving van de werkelijkheid. Al zingend krijgen we oog voor wat we meemaken en ook ten diepste beleven. Waar de Schrift vol van is.

Bijbelse beelden

Bij het lied *De steppe zal bloeien* heeft Huub Oosterhuis zelf aangegeven: Jesaia 35:1-10. Maar het is ook Psalm 126 vrij ('De ballingen keren met blinkende schoven'). En er is een verwijzing naar Exodus 17:6 waar Mozes het water uit de rots slaat. Dit 'opstandingslied' zingt vol vreugde uit wat in het verleden allemaal is gebeurd. Dat viert we vandaag, want het belooft veel voor de toekomst.

Iets dergelijks gebeurt in het lied *Hoever te gaan*:

*Hoe ver te gaan? En of er wegen zijn?
Nooit meer gebaande.
Hoeveel paar voeten zijn zij?
Twee, drieduizend.*

*Nog bijna slaven, vreemden voor elkaar.
Kreupelen, blinden.
Maar met iets in hun hoofd dat stroomt en
licht geeft.*

De slaven uit Egypte gaan op weg naar nieuw land. Al zingend voeg je je vanzelf in die stoet. Dit is ook onze levensweg. Daar klinkt de belofte van Jesaia 49:10, Psalm 121:6 en Openbaring 7:16: 'De zon zal hen niet steken overdag'. Aan het slot van het lied het visioen van Johannes in Openbaring, met tussen door nog een verwijzing naar de belofte aan Abraham in Genesis 15:5, nog eens herhaald in Exodus 32:13:

*Hun stoet is zonder einde en getal.
Tel maar de sterren.
Zij weten van de Stad met fundamenten.*

Er wordt dus trefzeker uit de hele Bijbel geciteerd. Het lied maakt duidelijk dat het verhaal van uittocht ook mijn levensverhaal is, met alle pijn en moeite. Maar het visioen van bevrijding van toen geldt ook nu nog.

Driedeling

In de liturgische gezangen is een indeling in drie coupletten traditioneel, zoals Vader, Zoon, Geest, of: Verleden, Heden Toekomst. Het lied *Schriftlied* begint bij het verhaal van de Schepping ('Die chaos schiep tot mensenland'). In die drie coupletten wordt Schepping ook heden en toekomst:

- 1 Schrift die mensenoorsprong schrijft. Woord dat trouw blijft. | **VERLEDEN**
- 2 Schrift die mensendagen schrijft. Licht dat aanblijft. | **HEDEN**
- 3 Schrift die mensentoeekomst schrijft. Naam die trouw blijft. | **TOEKOMST**

Een lied dat, opnieuw, uitzingt dat de Schrift ons niet een verhaal vertelt van lang geleden, maar een verhaal van alle tijden, ook van wat wij in onze tijd beleven.

De overbekende openingszang *Zomaar een dak* heeft een eigensoortige driedeling. Dat lied is in feite een gezongen orde van dienst. Het eerste couplet zingt over het Huis waar we bijeen zijn, het tweede couplet over de dienst van het Woord en het derde over de dienst van de Tafel. Zo wordt gezongen wat je het komende uur te wachten staat.

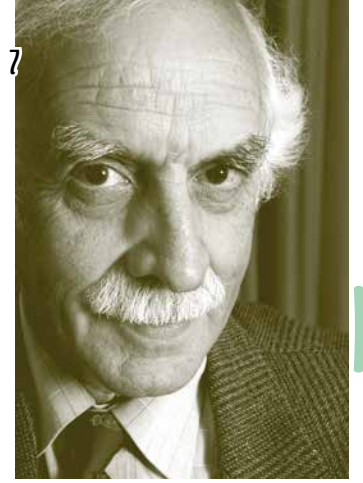
Het onzegbare

Poëzie doet steeds hardnekkige pogingen het onzegbare te benaderen. Huub Oosterhuis hanteert daarvoor vaak tegenstellingen. Het zit al in de titel van het lied *Dichtbij en ver*. Dat opent met: 'Overal zijt Gij onzichtbaar gegeven, / Sprekend nabij, de stilte verwacht U'. Of het lied *Jij die voor alle namen wijkt*: 'Roepend van ver, stem van dichtbij'.

Soms lijken de woorden over elkaar heen te tuimelen. En ergens tussen die woorden is een glimp van het mysterie te horen. Zoals in het lied *Vriend*:

*Alles ontgrenzende
alles doordringende ruimte,
vrijheid scheppende vrijheid.
Onbegonnen begin,
hier nu nieuw beginnende.*

Maar steeds ook de confrontatie met het heden. De woorden van de Schrift klinken vandaag en moeten ons vandaag uitdagen 'ons leven om te keren'. Soms staat het in de liederen heel direct zoals in het *Lied tegen de derde wereldoorlog*: 'Wij die met eigen ogen de aarde zien verscheurd /

ERIK JURGENS

'CHRISTELIJKE' FEESTDAGEN

maar blind en onmeedogend ontkennen wat gebeurt.' Of in de voorbede *Groter dan ons hart*: 'Voor uw naamgenoten in ons midden, vluchtelingen, vreemden, wees niet niemand.'

Ter overweging

Smaken zullen altijd verschillen. Iemand vindt een lied ontroerend, terwijl een ander hetzelfde lied onbegrijpelijk vindt. Los daarvan staat vast dat Huub Oosterhuis zijn liedteksten met grote zorgvuldigheid en een degelijke bijbelkennis heeft geschreven. Terecht staat in het slotwoord van *Stilte zingen* dat de teksten niet alleen zijn om te zingen, maar ook om te overwegen.

Liederen, overigens niet alleen die van Oosterhuis, vragen wel iets van de samenstellers van de liturgie. Een lied is niet zomaar een afwisseling met het gesproken woord, een soort muzikaal intermezzo. Een goedgekozen lied neemt de aanwezigen mee van lezing naar overweging, van overweging naar tafelgebed etc. Liederen zijn het cement van een viering. En een kans bij uitstek voor de aanwezigen om hun aanwezigheid en betrokkenheid te laten horen. Liederen dienen dus met zorg te worden gekozen. Dat kan ook, er zijn liederen genoeg. Gelukkig maar dat *Stilte zingen* zo'n ontzettend dik boek is! ●

Ik schrijf deze column in de Kerstdagen 2021. Kindje Jezus komt onder ons, geboren uit een maagd – dankzij een ingreep van de Heilige Geest. Jozef toch aanwezig om te helpen, gelukkig.

Prachtig verhaal, maar dat we de verjaardag van Jezus vieren op 25 december gebeurt niet op basis van gegevens van het bevolkingsregister van Bethlehem, anno 001.

Het gaat om het feest rond de winter-zonnewende op 21 december. Oude beschavingen in het Midden-Oosten zagen deze dag als cruciaal. De dagen worden immers sinds 21 juni almaar korter. Zullen ze echt na 21 december weer langer worden? De Romeinen vierden daarom op die dag het feest van de zonnegod, Sol Triumphans, de zegevierende zon. Die getuigt: ik kom echt terug, en maak de dagen langer. Dankbaar sprong de christenheid hierop in, en maakte er Kerstmis van, de terugkeer van het licht in de persoon van een goddelijk kind. Door de Gregoriaanse kalender van 1582 schoof het feest naar de 25e. De evangelisten Matteüs en vooral Lucas maken er een mooi verhaal van. Ze laten Jezus geboren worden te Betlehem, de stad van koning David, voorvader van Jezus... Verhalen kunnen waardevol zijn, ook al is er geen feitelijke grondslag.

Zo ook Pasen. Laat de Verrijzenis nou toevallig ook mooi samenvallen met een wezenlijke jaarlijkse gebeurtenis: de opbloei van de natuur in het voorjaar. In zo'n jaargetijde past goed het schitterende verhaal over Hem die op de derde dag opstond uit de dood. Als Jood vierde Jezus het Pesach, formeel de herinnering van de verlossing uit het slavenhuis van Egypte, verhaald in Exodus. Het Paasverhaal in de evangeliën speelt zich in die dagen af – met de kruisdood daags voor, en de Verrijzenis daags na Pesach. Maar ook hier is er een veel oudere traditie in het Midden-Oosten die de komst van de lente viert. In onder meer de Egyptische (Osiris) en Griekse (Demeter) mythologieën komt een overlevering voor van een goddelijke verrijzenis, soms zelfs op de derde dag. Op die beide tradities bouwde het christendom verder. Weer een prachtig verhaal geënt op een oude traditie. Want het gaat om het verhaal, niet om wat al dan niet echt geschiedde. Wezenlijke verhalen geven zin aan het bestaan, en houvast. Helaas zijn er velen die er aan hechten verhalen uit Tenach en Evangelie voor letterlijk waar te houden. Onwaar: de kerk zorgde er bij de instelling van Kerstmis en Pasen alleen voor, dat er dagen kwamen waarop we de geboorte en de dood van Jezus konden vieren. Goed gedaan.

Zo is het ook met al die dagen door het jaar genoemd naar heiligen. Kinderen moesten, naar kerkelijk voorschrift, bij de doop vernoemd worden naar een erkende heilige, geregistreerd in het zogenaamde 'Martyrologium'.

(Niet zo'n gek gebod, gezien de idiote namen die ouders nu soms aan hun kinderen meegeven!) In delen van de katholieke wereld werd en wordt niet de eigen verjaardag gevierd, maar de naamdag. Zo wordt het verhaal van die heilige weer in herinnering gebracht. Of die echt bestaan had, en hoe heilig hij/zij eigenlijk was geweest, komt niet aan de orde. Het gaat om het stichtelijke verhaal.

CO
LU
MN.

PESACH EN PASEN, HERDENKEN EN VIEREN

Op vrijdagavond 16 april 2022 beginnen joden aan de viering van Pesach. Dat doen ze in huiselijke kring met de Seidermaaltijd. Op zaterdagavond 17 april komen christenen samen in de kerken voor de paaswake. Joden en christenen herdenken en vieren dan beiden bevrijding. Soms vallen de data samen, maar van samen vieren is geen sprake! Naast grote verwantschap en veel herkenning zijn er ook verschillen tussen de beide feesten. Bovendien bestaan ze uit verschillende betekenislagen. We moeten onder ogen durven zien dat er meer verschil is dan enkel dat van tijd en plaats. Dat helpt om de eigen identiteit van zowel joden als christenen te behouden.

PESACH

Ons woord Pasen is, via het Aramese Pascha, afgeleid van het Hebreeuwse woord Pesach, dat 'voorbijgaan', 'overslaan' betekent.

Het joodse Pesach is van oorsprong een 'dubbelfeest', ontstaan uit de samensmelting van twee oudere lentefeesten. In de tijd van de nomaden offerden herders in de lente een jong mannelijk dier van de kudde (het Paschalam), om met zijn bloed de boze geesten af te wenden en met het geroosterde vlees een rituele maaltijd te houden. Boeren kenden een landbouwfeest waarbij de eerste gerst werd geofferd en zeven dagen lang ongedesemd brood werd gegeten, precies de

tijd die men nodig had om uit het meel van de eerste oogst nieuwe desem te winnen.

Het 'nieuw' samengestelde Pesachfeest stond vanaf het ontstaan in het teken van de vruchtbaarheid van de kuddes en de oogst. Voor joden kwam er een historische betekenislaag bij toen zij met dit feest de bevrijding uit de slavernij van Egypte gingen 'gedenken', door tussenkomst van God, en daarmee de tocht door de woestijn naar het land van belofte. Dat is voor joden geen gebeurtenis uit een ver verleden, maar altijd actueel. Het groeide uit tot een feest van acht dagen (in Israël zeven) en begint elk jaar op de avond van de 14e van de maand Nissan, volgens de Tora (Ex. 12, 1-2) de eerste maand van het jaar. Op de joodse kalender is dat een vaste datum.

PASEN

Het Paasfeest van christenen wordt niet elk jaar op een vaste datum gevierd. Christenen vieren de gedachtenis van de verrijzenis elke week op zondag, de eerste dag van de week. In het begin vierden christenen Pesach op dezelfde datum als de joden, maar ook de eerste christenen hebben er nog een nieuwe betekenis aan toegevoegd: Christus is het

geslachte paaslam. Tijdens de maaltijd van de joden vastten zij en lazen het verhaal van de uittocht uit Egypte; in de tweede helft van de nacht, wanneer het Pesachmaal van de joden voorbij was, hielden zij een eucharistieviering waarin ze de dood en de verrijzenis van Christus herdachten. De ware bevrijding betekent voor hen dat Christus de boeien van de dood heeft verbroken en zegend uit het dodenrijk is opgestaan.

De herinnering aan het joodse Pesach raakte bij christenen steeds meer op de achtergrond. Op het Concilie van Nicea (325) werd zelfs, op voorstel van keizer Constantijn, besloten om de christelijke paasviering officieel los te maken van het joodse Pesach. Constantijn vond het maar niks dat sommige christenen het paasfeest van de joden bleven vieren. Hij pleitte voor de viering van een jaarlijks paasfeest op de eerste zondag na de eerste volle maan in de lente. Sinds Constantijn is de datum van het christelijke paasfeest gaan 'zweven' en wordt het gevierd op een datum tussen 22 maart en 25 april. De twee volgende christelijke feesten van Hemelvaart en

*Na eeuwen van verkettering en
uitsluiting is er bij christenen meer
aandacht gekomen voor de
'joodse wortels'*

Pinksteren zweven er achteraan. Het blijft wel bijzonder om te zien dat het christelijke Pasen nog steeds een beetje wordt bepaald door de joodse tijdrekening!

OVEREENKOMSTEN EN VERSCHILLEN

Op het liturgisch congres van 1951 in Rome werd ervoor gepleit om de paasnacht niet meer 's ochtends te vieren, maar in de avond. Paus Pius XII herstelde in 1955 de oude liturgie met de paaswake. Er wordt op dit feest door joden en christenen uit hetzelfde boek gelezen. Terwijl joden 's avonds uit de Haggada lezen, denken zij ook letterlijk terug aan de bevrijding uit Egypte. Er zijn ook lofzeggingen en teksten over de toekomstige bevrijding. De Kerk heeft zich dankzij de Grieks-Romeinse invloed erin gespecialiseerd om het joodse verhaal te vergeestelijken. Voor hen heeft de uittocht een andere (diepe) betekenis gekregen: zij beluisteren er ook het wegtrekken uit de duisternis en het kwaad in. Wanneer de bevrijding uit de slavernij geen realiteit meer is, blijft de geestelijke verklaring als enige over.

Deze ontwikkeling heeft ervoor gezorgd dat oude woorden een nieuwe betekenis krijgen en dat de oorspronkelijke betekenis verdwijnt. Terecht vragen mensen zich wel eens af of je nog wel kunt zeggen: "Zoals de Israëlieten de uittocht vierden terwijl ze nog in Egypte zaten, vieren wij in het Avondmaal de overwinning van het leven op de dood". Deze formulering zegt dat over het oude feest een nieuwe laag is aangebracht, waarmee de oude niet meer zichtbaar is. Iemand vergeleek de synode waar de katholieke kerk momenteel mee bezig is, met het joodse volk. Hij schreef: "Net als het joodse volk op weg was van de slavernij naar het beloofde land, zo is de kerk op een pelgrimstocht. Op een pelgrimstocht is het soms zoeken naar de goede weg: moeten we linksaf, rechtdoor, of gingen we verkeerd? In de loop van de geschiedenis heeft de kerk inderdaad haar visie soms bijgesteld, bijvoorbeeld over slavernij en oecumene." Dat heeft niets meer met Pesach of Pasen te maken.

HERDENKEN

De dialoog van joden en christenen is in een nieuwe fase gekomen. Tot voor kort lag het accent op bewustwording van de verwantschap tussen beide godsdiensten. Na eeuwen

FOTO

COMPOSITIE

N-YTHING DESIGN

Bij gedenken gaat het niet alleen om een voorbije herinnering

van verkettering en uitsluiting is er bij christenen meer aandacht gekomen voor de 'joodse wortels'. Het inzicht dat we veel gemeenschappelijk hebben, groeit maar langzaam en heeft een sterke impuls gekregen door *Nostra Aetate*, de concilieverklaring over de houding van de Kerk tegenover niet-christelijke godsdiensten. Achtereenvolgende pausen hebben dat in verschillende bewoordingen benadrukt. Paus Johannes Paulus II sprak over joden als 'onze oudere broers'. Zijn opvolger, paus Benedictus XVI, noemde hen 'onze vaders in het geloof'. De huidige paus Franciscus noemt joden en christenen 'tweeling', alsof het om twee loten aan dezelfde stam gaat. Uit deze omschrijvingen is duidelijk dat wij familie van elkaar genoemd kunnen worden.

Feit blijft dat joden en christenen al eeuwenlang hun eigen weg zijn gegaan. Het is van belang ook de verschillen te zien en te blijven zien door ze te benoemen. Christenen vieren met Pasen geen bevrijding uit de slavernij en joden met Pesach niet de opstanding uit de doden. Beter is het na te gaan wat ze wél gemeenschappelijk hebben en daarvan te leren. Bij herdenken gaat het om meer dan het herinneren van een bepaalde gebeurtenis uit het verleden. Gemeenschappelijk is dat ze een gebeurtenis 'herdenken'. De gebeurtenissen zelf verschillen, maar het herdenken is hetzelfde. Wat de grootste Nationale Herdenking van alle oorlogsslachtoffers had moeten worden in 2020, werd de soberste ooit. Arnon Grunberg zei in zijn 4-mei-lezing van dat jaar dat "herdenken meer zou moeten zijn dan een ritueel, dat het een verlangen naar kennis in zich moet dragen, dat gemeenplaatsen daarom de vijand zijn van betekenisvolle herdenkingsrituelen."

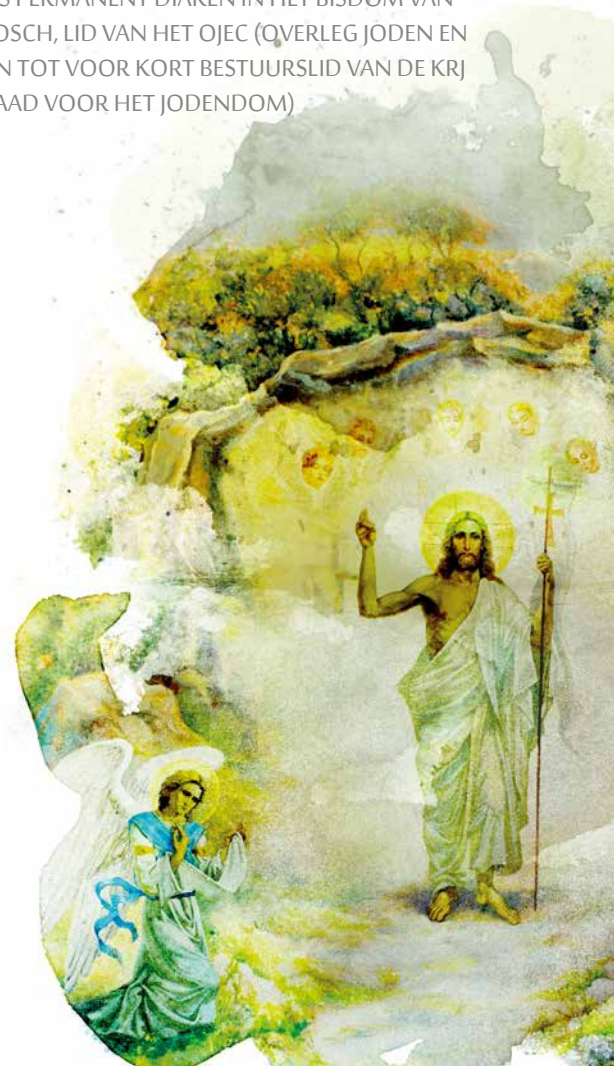
GEDENKEN EN VIEREN

Joden en christenen willen méér dan alleen herinneren en herdenken. Beiden willen de gebeurtenissen uit het verleden een plaats geven in het leven hier en nu. Het gaat om heden én toekomst. Om dat aan te geven gebruiken we het woord 'gedenken'. Het is maar een klein verschil met herdenken. Bij gedenken gaat het niet alleen om een voorbije herinnering. We denken niet aan iemand die afwezig is, maar we vieren diens aanwezigheid. Zoals joden met Pesach niet louter een

gebeurtenis uit een ver verleden vieren, zo vieren christenen de eucharistie "tot Zijn gedachtenis", om aan Hem te denken.

Er zijn mensen die vinden dat we eigenlijk maar eens zouden moeten ophouden met gedenken. Het is allemaal maar geschiedenis en niet meer dan dat. Voor joden en christenen zal dat een onverdraaglijke gedachte zijn. "Vergeten is ballingschap, gedenken is verlossing", zei de grote joodse wetgeleerde Baal Shem Tov. Gedenken is noodzakelijk, want daarmee begint de verlossing. "In het verleden ligt het heden, in het nu wat worden zal" dichtte de Nederlander Willem Bilderdijk. Uit de Tora kennen we de herhaalde oproep om bepaalde gebeurtenissen niet te vergeten. Zoals de matses, het tranenbrood met Pesach, het volk Israël herinneren aan de bevrijding uit de Egyptische slavernij, zo vraagt Jezus bij zijn laatste viering van het Pesachmaal aan zijn leerlingen voortaan ook Hem te gedenken, "totdat Hij komt". ●

COR SINNEMA IS PERMANENT DIAKEN IN HET BISDOM VAN 'S-HERTOGENBOSCH, LID VAN HET OJEC (OVERLEG JODEN EN CHRISTENEN) EN TOT VOOR KORT BESTUURSLID VAN DE KRJ (KATHOLIEKE RAAD VOOR HET JODENDOM)

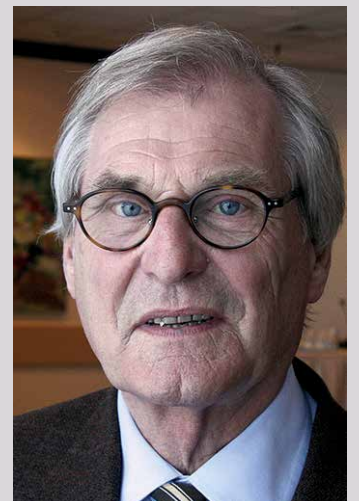
De witte telefoon

Laatst zag ik op YouTube een filmpje waarin alle pauskeuzes van de laatste eeuw op een rijtje werden gezet. Voor een roomse jongen met historische belangstelling was dat een bijzondere reportage. De context waarin de daartoe aangewezen kardinaal de keuze bekendmaakte, was, hoe verder die in de tijd terugging, een wonderlijke mix van rooms enthousiasme en besef van hiërarchie. De beelden van de daarop volgende pauskroningen deden daar nog een schepje bovenop. Pausen zaten op hoogverheven tronen, met gewaden en andere parafernalia die deden denken aan beelden uit Hollywoodfilms over Cleopatra en andere potentaten. Ze waren gekleed in de meest kostbare gewaden en hadden een drievoudige kroon op hun hoofd. Ach ja, de plaatsbekleder van Christus Koning zelf werd ingehuldigd en dat kon niet zonder enorme pracht en praal.

De laatste paus die zich regelmatig op die manier aan de enthousiaste gelovigen vertoonde, was Pius XII. De bekendmaking van zijn verkiezing in 1939 ging niet alleen gepaard met een uitzinnig enthousiasme van het volk op het Sint Pietersplein, maar ook met navenante reacties in de hele katholieke wereld. Ik las in de dagboeken van een katholiek internaat hier te lande, hoe de paters en leerlingen luisterden naar het radioverslag van het evenement en uitbarstten in een ongeremd gejuich: "Jaaa, Pacelli! God zij dank!". En ze gingen meteen in de kapel het *Te Deum* zingen.

Pausverering kende in die dagen geen grenzen, zeker niet in Vaticaanse kringen. Het vermoeden dat Pius XII al de betrekkelijkheid van dat alles begon in te zien, wordt duidelijk in een beschrijving die ik ergens aantrof van onderdanig prelatengedrag in de dagelijkse gang van zaken ter plaatse. Op het bureau van de paus stond een – uiteraard wit – telefoontoestel. Pius gebruikte dat voor zijn dagelijkse interne contacten. Het gebeurde soms dat hij een medewerker even iets wilde vragen en daarvoor die telefoon gebruikte. Niets abnormaals, zou je zeggen. Echter, de gebelde prelaat nam dan de hoorn op en bij het horen van "Qui Pacelli" viel hij meteen in zijn eigen kantoor op zijn knieën, om in die houding het gesprek met Pius af te maken. Ik vermoed dat de paus zat te gniffelen.

Hoewel er van dit gedrag in Rome nog wel restanten te vinden zullen zijn, is met het aantreden van Joannes XXIII een begin gemaakt met het laten verdwijnen van dit slaafse gedrag. Roncalli liet nog wel de tiara op zijn hoofd zetten, maar zijn opvolger Paulus VI plaatste hem (of haar?) in het museum. Benedictus XVI probeerde het nog even met een schoudermanteltje van bont en rode schoenen, maar met de komst van Franciscus was het afgelopen met de pompa. Gelukkig maar, want niets is onchristelijker dan pracht en praal. Franciscus wil 'de voeten in de modder' en hoewel daar in de kerk nog niet veel van waar te nemen is, gaat het in ieder geval de goede kant uit. Maar soms houd ik mijn hart vast voor de toekomst, want de Roomse geest is soms gewillig, maar vaak ook zwak.

KERKELIJKE
MERK
WAARDIG
HEDEN ●

"EEN SOORT HEILIG MOETEN"

OP TIJD OPGESTAAN OM MARGRIET GODDIJN VIA ZOOM TE GAAN INTERVIEWEN. HET ZIT BUITEN POTDICHT. BIJNA GEEN HAND VOOR OGEN TE ZIEN DOOR DE MIST. IS HET SYMBOLISCH EN KUNNEN WE LETTERLIJK NIET VERDER MEER KIJKEN DAN ONZE NEUS LANG IS? VRIJWEL BIJ HET BEGIN VAN HET GESPREK BEVEELT ZE ME DRINGEND HET BOEK DE *GOEDE VOOROUDE*R VAN ROMAN KRZNARIC AAN. HET SPREEKT HAAR ZO AAN OMDAT HET OVER DE LANGE TERMIJN GAAT. DE MIST IS TIJDELIJK, DIE TREKT OP ALS JE IN LANGE TERMIJNEN DURFT TE DENKEN.

Ooit opgeleid tot psycholoog en supervisor, is ze nu al een tijd met pensioen. Haar leeftijd (76) ziet ze als een uitdaging voor anderen, waarmee ze wil zeggen: "Als ik het kan, waarom jij dan niet?" Ze is grootouder en behoort tot de landelijke kerngroep van Grootouders voor het Klimaat. Een beweging die zich razendsnel ontwikkelt. Een beweging van superbezorgde grootouders en ouderen die midden in de klimaatbeweging staan. Dagblad *Trouw* zette ze dit jaar op

"Die 'consuminderpraktijk' was eigenlijk een soort bijzaak, nu vult het mijn hele actieve leven"

plaats 47 van de *Duurzame 100*, een ranglijst van de honderd meest invloedrijke Nederlanders op het gebied van duurzame ontwikkeling.

Margriet zit tot over haar oren in het werk, omdat de beweging in het hele land groeit en gefaciliteerd en geïnspireerd moet worden. De Grootouders zijn onderdeel van Urgenda en dat spreekt voor zich. Er is actie op het terrein van politieke beïnvloeding, kennisvergaring en bewustzijnsvergroting. Maar het wil vooral een voortdurende oproep zijn voor een leefbare wereld voor onze kleinkinderen, en als je die niet hebt voor de kinderen waarmee je te maken hebt in straat en buurt. Margriet was mede-organisator van een inspiratiebijeenkomst voor de beweging. Een kolfje naar haar hand, want als lid van de Amsterdamse Dominicus bood ze onderdak aan de bijeenkomst en verzon ook nog het plan brieven te gaan schrijven aan je kleinkinderen. Een geweldig idee dat meteen doel trof.

Wat staat er nu in die brieven? Veelal: hoe hebben wij het zover laten komen? Een soort schuldbekentenis dat we ons te weinig bewust waren van de impact van ons gedrag en de vernietigende kracht van industrie en consumptie. Maar ook

heilig moeten worden. Natuurlijk is mijn generatie nogal opgevoed met dat er niks moet, omdat we uit knellende ideologische verbanden kwamen, maar nu voel ik dat er zaken zijn die wel moeten.” Ze kan zich kwaad maken over mensen die nog steeds zeggen dat het klimaatprobleem een

Ze staan er met tekstborden, niet schreeuwerig en leuzen roepend, maar als verantwoordelijke ouderen

politiek probleem is. Dat is het al lang niet meer, het stijgt daar ver bovenuit. Geloof je er zelf in dat we het gaan halen? Haar antwoord is nee. “Maar”, zegt ze, “je moet aan dat gevoel nooit toegeven.” Soms ontmoet ze mensen die zich erbij neerleggen en zeggen dat er toch niets meer aan te doen is. Aan dat type cynisme wil ze per se niet toegeven, want dan weet je zeker dat er niets de goede kant op gaat. Ze vraagt zich natuurlijk wel af of er geen valse hoop wordt gegeven, maar ondertussen observeert ze toch een soort omslag. Het lijkt erop dat de toenemende klimaatbewustheid zich sterk in de onderstroom van positieve krachten heeft genesteld.

ER ONTSTAAT BEWEGING

We komen in het gesprek zo nu en dan terug op die onderstroom. Wat is dat, waar bestaat die uit? Ze ziet dat in relatief korte tijd er allerlei discussies en bewegingen inhaken op elkaars vitaliteit. Tot voor kort lag er geen verbinding

boosheid en ongerustheid over het gedrag van onze kleinkinderen zelf, de partijen waarop ze stemmen die als remmers in vaste dienst worden gezien. Soms zijn er briefwisselingen die al jarenlang lopen. Zoals in elke actiegerichte beweging is er van tijd tot tijd reflectie en bezinning nodig op wat je aan het doen bent. Het schrijven van een brief aan je kleinkinderen over de langetermijneffecten helpt daarbij. Men denkt aan een publicatie van een selectie van die brieven.

TOENEMENDE BEWUSTHEID

Vanuit de Hogeschool van Amsterdam waar ze les gaf richtte ze twee platforms op in haar eigen kring, die mede de inspiratie vormden voor haar werk bij de Grootouders. Maar ook binnen de Amsterdamse Dominicus. Het meedoen in de Ecoteams indertijd vormde ook de inleiding op haar bewustwording. “Toen was die ‘consuminderpraktijk’ eigenlijk een soort bijzaak, nu vult het mijn hele actieve leven. Het is een soort

FOTO

MARGRIET GODDIJN

© GROOTOUDERS VOOR HET
KLIMAAT

met het probleem van de biodiversiteit, maar die is er nu volop. Shell en Tata Steel liggen onder vuur, de FNV laat beweging zien, de Fossilvrij-beweging sluit aan in de rij, de pensioenfondsen beginnen anders te beleggen, de kerken spelen een rol en worden door hun achterbannen aangesproken radicaler te zijn. Onlangs nog door 180 theologen binnen de Protestantse Kerk Nederland. Het is dat de RK slechts spreken via hun zo voorzichtige bisschoppen, maar het merendeel van de gelovigen is veel radicaler. Het is die onderstroom die langzamerhand dezelfde kant op beweegt. Er bestaat al een Klimaatcrisis Coalitie. Dat is niet bewerkstelligd door politici, maar door niet-gouvernementele organisaties die – betrekkelijk onzichtbaar – steeds maar weer dezelfde alarmerende boodschappen uitzenden. Het is de kunst die bezorgdheid en klemmende ongerustheid vorm te geven. Want de vraag is steeds: doet het ertoe wat ik als persoon denk en voel? Draagt het ergens toe bij? Ja, is het volmondige antwoord van Margriet

ACTIE EN INITIATIEVEN

Kijk naar de zichtbaarheid van de beweging bij de tweewekelijkse ‘Pleinbijeenkomsten’ bij de ingang van de Tweede Kamer. Ze staan er steeds, vaak met een wisselende groep, met tekstborden. Niet schreeuwerig en leuzen roepend, maar als verantwoordelijke ouderen die alleen al door hun leeftijd gezag uitstralen. Margriet vertelt dat politici die naar buiten komen zich zichtbaar ondersteund voelen. Soms opgelucht dat ze niet voortdurend worden beschuldigd en beschimpt. Ze kan het aan de ogen van de politici zien. Maar kijk ook naar allerlei kleinere initiatieven, zoals de Klimaatlunches die ze organiseert binnen de Amsterdamse Dominicus. De persoonlijke verhalen over inspanningen van mensen op kleinere

In Nederland zijn de **Grootouders voor het Klimaat** vanaf 1 december 2016 actief. Als beweging oefenen ze druk uit, bijvoorbeeld op de politiek. Ze stimuleren en inspireren elkaar en vergroten de kennis en het bewustzijn bij anderen: er is dringend actie nodig van elke bewoner van onze planeet.

MEEDOEN MET DE GROOTOUDERS? OF OOK EEN BRIEF AAN JE
KLEINKINDEREN? **STUUR ZE NAAR DE REDACTIE VAN DIT BLAD.**

MEEDOEN?

GROOTOUDERS VOOR HET KLIMAAT

schaal. ‘Ach ja, vroeger vloog ik nog, nu niet meer’, is een van die ontboezemingen. Ook een liturgieviering kan daaraan bijdragen, zoals een kinderviering die de titel ‘Het parlement van de Aarde’ kreeg.

Margriet hanteert voor zichzelf een interreligieuze aanpak, ze voelt zich soms meer boeddhist dan christen. Dat leidt er bij haar toe dat ze oppast om niet zomaar met al te partijpolitieke bewegingen mee te gaan. Het klimaatprobleem stijgt echt uit boven de politiek. Het is van iedereen en het is heel existentieel. Het gaat steeds over die onderstroom en vooral de lange termijn. “Het leven is nooit voltooid, het is oneindig”.

Aan het einde van ons gesprek zie ik dat de mist buiten is opgetrokken en er een stralende, energierijke zon tevoorschijn is gekomen. ●

<https://grootoudersvoorhetklimaat.nl/>

<https://www.nieuwwij.nl/actueel/klimaatoproep-180-theologen/>

POËZIE

Deïsme

De mens is voor een tijd een plaats van God.

Houdt geen gelijktken nog iets bijeen,
dan wordt hij afgeschreven op een steen.

De overeenkomst lijkt te lopen tot
deze voleinding, dit abrupte slot.

Want God gaat verder, zwenkend van hem heen

in zijn miljoenen. God is nooit alleen.

Voor gene kwam een ander weer aan bod.

Wij zijn voor hem een vol benzinevat,
dat hij leeg achterlaat. Hij moet het kwijt,
al de afval, met zijn wezen in strijd.

Sinds hij zich van de schepping onderscheidt

gingen we dood en liggen langs het pad,

wanneer niet Christus, koopman in oudroest,

ons juist in zo'n conditie vinden moest;

alsof hij met de Vader had gesmoesd.

Gerrit Achterberg (1905-1962)

Vergeetboek, uitg. Querido, 1961

TEKST
MICHEL BESNARD EN
ARTHUR VAN TONGEREN

OM MENS VOOR EEN MENS TE ZIJN

Geloofsgemeenschap Hoefje Tannetje

Huub Schumacher, sinds jaar en dag auteur van columns en artikelen voor *Mariënborg Magazine*, vierde 24 oktober 2021 zijn gouden priesterjubileum. Een mooie aanleiding om ons licht eens op te steken bij gemeenschap en kleine geloofsgemeenschap Hoefje Tannetje, waarvan Huub (75) samen met zijn broer Harry en Bas Rentmeester (86) de spil vormt. Zondag 7 november togen we naar Elshout om de zondagsviering mee te maken, en hadden na afloop een gesprek met Huub en Bas.

ZOMAAR EEN DAK

Het was even zoeken want het huis ligt aan een doodlopende weg in het groen, onder aan een oude dijk; aan de andere kant van de dijk ligt een van de prachtige wielen. Het feit dat er al een aantal auto's en fietsen stonden hielp om het huis te vinden. Beneden, voor het huis, stond Huub te zwaaien – dit was de juiste plek. Toen ik naar de voordeur liep hield een kleine klok die op het dak van

het huis in een klokkenstoel hing: "De viering gaat beginnen!" Een nostalgisch gevoel.

Huub vertelt dat al in 1971, op de dag van zijn priesterwijding, dit huis werd gezien door Bas en enkele anderen tijdens een kleine rijtoer. Het werd destijds bewoond door een bekende, en eind jaren '80 door een Stichting aangekocht. Huub, Bas en Harry wonen hier vanaf 1994 gedrieën in de kleine gemeenschap Hoefje Tannetje. Ze leven volgens een vast dagritme, inclusief gebedstijden. Dit vormde het startpunt van de geloofsgemeenschap Hoefje Tannetje. Bas: "In het begin waren er 7 mensen, zaten we allemaal rond de tafel. Het werden er 10, daarna 15 en zo door. Nu bestaat de gemeenschap uit 40-50 mensen. We kennen nog steeds iedereen persoonlijk." De bezoekers komen uit een groot deel van Brabant. Ze kennen Huub en Bas vanuit hun vroegere werkgebieden; hun manier van liturgie vieren en kerk-zijn sprak hen meer aan dan de houding van de wat meer traditionele kerk. Het op elkaar betrokken en om elkaar bekommerd zijn, vond men hier meer gestalte krijgen – door de wijze van vieren en de kleine groep. Aanvankelijk vonden de diensten plaats in de huiskamer van de gemeenschap, later werd de garage omgebouwd tot gebedsruimte.

DE TENT VAN SAMENKOMST

Er stond een tafel met stoelen, en daar weer omheen in concentrische ringen de andere stoelen, die alle bezet waren. Ik moest direct denken aan de woorden van een van mijn voormalige mede-bestuursleden. Hij voorspelde dat de liturgische vieringen van de rooms-katholieke kerk zich uitsluitend in de huiskamer zouden gaan afspeelen. Welnu, dit was de toekomst.

Vaarwel grote neogotische kerken en reusachtige kathedralen.

De ellipsvormige tafel stond evenwijdig aan de muur. Huub nam plaats aan de lange zijde met zijn rug naar de muur. Links en rechts van hem zaten 2 dames die – zo bleek later – als lector fungeerden. Aan de andere lange zijde van de tafel zaten twee andere bezoekers. Verder waren er nog zo'n 20 mensen. Men probeerde de anderhalve meter afstand in acht te nemen. De dag tevoren waren immers weer strengere coronamaatregelen afgekondigd.

De gehele opstelling en entourage deden mij denken aan een gestileerde vorm van het Laatste Avondmaal, zoals bijvoorbeeld Da Vinci dat heeft geschilderd.

Opvallend waren enkele heiligenbeelden die achter Huub tegen de muur waren opgesteld.

Alle beelden hebben iets te maken met henzelf of met plaatsen waar ze gewerkt hebben. Bas: “We hebben ze van verschillende kanten gekregen. Onder andere van de Congregatie van Joannes de Deo waarvan ik 15 jaar lid ben geweest, en waar ik in de gezondheidszorg heb gewerkt. Het beeld van Sint Jozef komt uit een klooster, waar Huub verschillende jaren bezig was met geloofsverdieping en geloofsvernieuwing. Het werd daar ‘onze Jozef’ genoemd. Het grote houten beeld van Sint Sebastiaan kreeg ik van parochianen bij mijn koperen priesterfeest. Het kruisbeeld komt uit de tuin van het Piusconvict in Nijmegen. Daar woonden we tijdens onze theologische opleiding. De beelden geven de entourage iets warmes.”

Een kleine vierende gemeenschap heeft zo zijn voordelen, zegt Huub. “In een grote kerk ben je minder betrokken bij elkaar, er is letterlijk en figuurlijk afstand. Kleine gemeenschappen proberen tussen de mensen te blijven staan. Je voelt je meer met elkaar verbonden.” Ook dat beeld van het Laatste Avondmaal klopt wel. Bas: “Ik schreef ooit een boekje *Meer dan brood en wijn*. De kerk ziet de tafelviering als een offer, wij zeggen: nee, het is een maaltijdviering. We vieren vanuit de herinnering aan Jezus Christus en vandaaruit gaan we doen.” De ruimte is vast ook niet gewijd? “Niet door de bisschop, nee. Maar ze wordt gewijd door het gebruik”, zegt Huub.

HET LEVENDE WOORD

De viering was, afgezien van de ambiance, eigenlijk een ‘gewone’ eucharistieviering, niet meer en niet minder. Er lagen voor dit weekend drie boekjes: een oude Randstadzangbundel, een boekje met aansprekende tafelgebeden en een bundeltje aangepaste geloofsbelijdenissen.

Huub ging voor, maar wisselt dat af met zijn medebroeder Bas Rentmeester.

Op het kleine orgeltje speelde Huubs broer; hij begeleidde de in het Nederlands gezongen liederen.

Huub begon – uiteraard, zou ik zeggen, op 7 november – te spreken over Willibrordus die naar de lage landen aan de Noordzee kwam en voor de mensen in Nederland het christelijk geloof in de aanbidding had. Huub, in plat Brabants, zoals altijd wanneer hij enthousiast wordt: “Wè hedde daraon?” Dat was tegelijk het thema van de viering: ‘Christelijk geloven, wat kun je er mee?’

Er werd gelezen uit Jesaja 52 en Marcus 16; de gemeente volgt wat de lezingencyclus betreft gewoon het kerkelijk jaar.

Huub kan in zijn verkondiging sterk overtuigen. Hij beschreef hoe voor Marcus Jezus de superheld is. “Naar Jezus kijken, dat betekent de kern van je leven begrijpen en dat is liefde richting je omgeving.” Huub wordt steeds geestdriftiger, wappert met zijn handen die kracht bijzetten aan zijn betoog.

Hij zet uiteen wat volgens Marcus christelijk geloven betekende. En ja, toen ik het er op nasloeg stond het daar letterlijk (Mc 16:17-18):

FOTO

ARTHUR VAN TONGEREN

We hebben visie nodig en mensen die de gave hebben het hart van moderne mensen te raken

1. *je kunt duivels uitdrijven. Ik dacht 'nounou, dat gaat nogal ver' (er zijn in Nederland wel eens pastoors die dat beweren, maar ja), maar Huub bedoelde: je kunt je bevrijden van je bezetenheden.*
2. *je kunt andere talen spreken. "Ja", zei Huub, "hier is natuurlijk de taal van de liefde bedoeld."*
3. *je kunt slangen bij de kop pakken. "Witte-gij dè gij dè kunt?", zegt hij.*
4. *als je dodelijk vergif binnenkrijgt, ga je er niet aan dood: het dodelijk gif van de machthebbers deert je niet.*
5. *je hebt de gave om de hand op te leggen bij een ander: je kunt een ander in bescherming nemen.*

Ziezo, daar waren die moeilijke Marcus-woorden in een ommezien vertaald naar de wereld van vandaag. Het slot van zijn preek: "Blijf dus bezig met de vraag: wat is het fijne van christelijk geloven. Wat kun je er mee?" Het was een kort maar krachtig sermoen.

Na de viering vraag ik Huub naar zijn manier van verkondigen. "De kunst van preken is moeilijke dingen zó vertellen dat gewone mensen er iets mee kunnen. We moeten het hebben van mensen die het leven delen en iets gemeenschappelijks vinden. Hoe moet het anders verder met het evangelie? We hebben visie nodig! En mensen die de gave hebben het hart van moderne mensen te raken en te ontroeren. De traditionele preken gaan vaak 'van boven naar beneden', het gaat over de verticale lijn. Maar het verticale gebeurt juist door middel van het horizontale. God gaat van mond-tot-mond, niet vanuit de hemel. Priesters zijn daar minder in opgevoed. Wij draaien onze eigen gehaktballen, dan preek je anders... Je kunt mensen alleen bereiken door zelf te doen wat je meent te moeten doen, en als je daar ook moeite voor doet. Geef op een eerlijke manier je geloof gestalte, leef het vóór."

Het zoeken naar zingeving blijft, menen ze. Mensen worden immers altijd geconfronteerd met lijden, ziekte en dood, met de vraag 'Wie ben ik?' Fijn als je dan houvast hebt, ook aan wat wij evangelie noemen.

DELEN EN DOEN

De dienst verliep verder volgens de bekende RK-rite. Toen pas bemerkte ik dat Huub ten teken van zijn functie enkel een heel bescheiden groene stola droeg.

De schaal met brood werd aan elkaar doorgegeven en iedereen nam. Met de wijn kon dat niet wegens corona. Er klonk stemmige muziek en de viering eindigde met de voorbeden – op de plaats waar ze thuishoren, want je neem het gebed mee naar huis. De laatste voorbede was meteen de zegenbede. Geen verdere poespas. Aan het slot kreeg een dame het woord die vertelde over het ge-

zamenlijke diaconale project. Dit behelste de ondersteuning van het naburige Bijna Thuis Huis door de gemeenschap – een hospice waarmee de community nauwe banden onderhoudt, en waaraan ook bezoeken worden gebracht.

Het was voor Arthur en mij een heel intieme ervaring van bijeen zijn in Zijn geest.

Bas: "Bidden doen wij uit het hart. Een plaatselijke pastoor kan niet begrijpen dat dat kan. Hij vindt dat je de voorgescreven teksten uit het missaal moet voorlezen."

Huub: "Wij zijn in hun ogen de priesters die het stukmaken. Maar geloof vanuit regeltjes werkt niet. De kerk zou meer moeten meedoen in het maatschappelijk debat, zij schiet daarin schromelijk tekort. Het gaat niet om regeltjes en woorden, maar om in beweging komen. Wij willen laten zien dat kerk ook anders kan. Ik hou van de kerk! Die van het evangelie hè, niet wat ervan gemaakt is."

Wat is dan het wezen, de kern van je geloof? Huub: "Ieder moment van de dag geroepen zijn om toch een beetje 'mens voor een mens te zijn', zoals Oosterhuis schreef. Geloven moet je doen, diaconie is wezenlijk voor ons hier. In het weekeinde bijeenkomen om dat te her-inneren, aan de hand van rituelen en de stem van iemand die je warm maakt om daarin te blijven geloven. Niet per se een priester, iedereen is geroepen om voorganger te zijn! Soms denk je: waarvoor al die moeite, tijd en energie? Wat levert het op? Maar uiteindelijk draait het om Liefde."

Buiten gekomen valt mijn oog op een prachtig houten beeld van Paulus, dat verwijst naar 1 Korintiërs 13: "Zonder de liefde ben ik niets". ●

INGEZONDEN BRIEF, IN REACTIE OP HET
VOORWOORD VAN HARRIE VAN DEN AKKER IN HET
DECEMBERNUMMER VAN VORIG JAAR.

Beste Harrie,

Je voorwoord bij het decembern timer (2021) van het Mariënb urg Magazine doet me weer beseffen hoe opdringerig en agressief polariteit kan zijn. Voor je het weet draag je zomaar bij aan een heilloze tweedeling. (in dit geval tussen vaxers en antivaxers, red). Voor dat besef: dank!

Ik kan me goed voorstellen dat je verlangt naar een tijd waarin het leven met corona een stuk makkelijker is. En dat een relatief snelle oplossing daarin een aantrekkelijk perspectief is. Maar de werkelijkheid van nu is anders. Die roept vragen op naar de betekenis van dit virus voor onze levenswijze, voor het omgaan met de natuur en elkaar. Ook, of misschien wel juist, als we van mening verschillen. Dat vraagt om veel meer dan het bestrijden van symptomen. Op z'n minst om zicht op het grotere perspectief, op het stellen van vragen over hoe je in het leven staat, over wat je voedt in plaats van wat je verkramp t. Dat gaat over het op zoek gaan naar de bron van waaruit je leeft, de bron in onszelf.

In mijn omgeving maak ik die houding gelukkig mee, of mensen nu wel of niet zijn gevaccineerd. Waarbij ik merk dat die keuze op weloverwogen gronden wordt gemaakt, uitgaande van de eigen integriteit, de belangen van de omgeving en de specifieke omstandigheden waarin iemand verkeert.

De houding om kritisch - in de zin van op inzicht gericht zijn - instituten en trends te volgen en dan keuzes te maken, ligt ook ten grondslag aan mijn lidmaatschap van de Mariënb urgvereniging. Het kwam voort uit het

Pausbezoek aan Nederland (1985). Dat bezoek stond voor een kerkvisie waarin de kerk als instituut zichzelf het laatste en beslissende woord toe-eigent. Dit in plaats van ruimte te creëren om zelf, als mens, schepsel en schepper te zijn. Inmiddels zijn we heel wat jaren verder. Maar de (op)gave om vanuit je uniciteit zelf je bijdrage in het hier-en-nu te bepalen, geldt onverkort. Dat betekent natuurlijk ook anderen die ruimte gunnen en je steeds weer onbevangen te openen voor verschillende perspectieven en de integriteit van de ander. En zo elkaar te kunnen verstaan, zonder jezelf te hoeven inleveren.

Vanuit die houding hoop ik dat het je mag inspireren om het wonder dat de ander is te kunnen zien, ongeacht zijn of haar mening.

Toon Poelsma

(BRIEF INGEKORT DOOR DE REDACTIE)

Reactie Harrie van den Akker:

MIJN TERZIJDE 'VRIJHEIDSWAANZIN' WAS NIET BEDOELD OM TE POLARISEREN EN WAS OOK GEEN PLEIDOOI VOOR EEN VAN KERKWEGE OPGELEGDE VRIJHEIDSBEPERKING. HET WAS EEN AANKLACHT TEGEN DOORGESCHOTEN INDIVIDUALISME: VANUIT 'HEB JE NAASTE LIEF ALS JEZELF' DOE JE WAT VOOR EEN ANDER, HEEL ALTRUIÏSTISCH. NIET OMDAT HET MOET, MAAR OMDAT HET KAN. DAN WORDT DE WERELD MOOIER. VOOR MIJ IS DAT GAAN IN HET SPOOR VAN JEZUS.

TEKST
HENK BAARS
FOTO
HENK BAARS

HET WEER IS DRUILERIG OP DINSDAG 14 DECEMBER 2021. IK BEN OP WEG NAAR EEN OPENBARE GEBEDSDIENST VOOR DE DEUR VAN KARDINAAL EIJK AAN DE MALIEBAAN TE UTRECHT. HET BETREFT EEN ACTIE VAN CHRISTIAN CLIMATE ACTION.

Christian Climate Action (CCA) is een gemeenschap van christenen die elkaar steunt bij geweldloze directe actie en openbare getuigenissen rondom de klimaat- en ecologische crisis. Een deel van de actieve betrokkenen bij CCA is ook actief bij Extinction Rebellion, een deel is dat niet. Een van de actievoerders deelt buttons uit met het logo van de beweging, waarin uitdrukkelijk een kruis te zien is. De groep heeft een sterk geweldloos uitgangspunt, maar urgeert wel radicalere oplossingen – met name een sterkere positiebepaling van de kerken. Het boeiende is dat christelijk ritueel en gebed steeds onderdeel zijn van alle acties. In dit geval een mooie gebedsdienst met goed gekozen liederen en teksten. Toch gaan de luiken aan de Maliebaan gauw dicht als men ons ontdekt.

“EEN EXPERIMENT MET DE WAARHEID”

We zijn met iets meer dan 20 mensen en allereerst wordt nogmaals gepoogd een gesprek aan te gaan met de kardinaal. In het verleden is drie keer eerder zo'n poging gedaan en drie keer geweigerd. We bellen aan en een delegatie van twee leden gaat naar binnen. Nee, de kardinaal is in vergadering. Sterker nog: alle bisschoppen van de bisschoppenconferentie zijn met elkaar in vergadering. Dan zou toch een van hen even naar buiten kunnen komen? Al is het maar voor even, om een deel van de gebedsdienst mee te maken. Helaas gebeurt dat niet. Een gemiste (*public relations*) kans, zo zou je toch zeggen. De brief is inhoudelijk ongeveer gelijk aan de brief die eerder naar de secretaris/scriba van de Protestantse Kerk in Nederland is gestuurd (te lezen op: www.christianclimateaction.nl/acties/brief-aan-scriba-en-moderamen-pkn/).

Ten eerste roept men in deze brief op om zich als bisschoppen hard te maken voor het versnellen van de verduurzaming van de RK organisatie. Ten tweede is het een oproep om in het spreken over duurzaamheid duidelijk

te zijn over de omvang en impact van de klimaat- en ecologische crisis. De noodsituatie die aan de orde is wordt onvoldoende krachtig verwoord. Al met al is de tekst een aanval op de spirituele vaagheden die verstopt zitten in bijvoorbeeld 'de hoop die niet verloren moet worden' of 'de toekomst die aan God is'. Dat is allemaal waar, echter rouw en bekering zijn meer op zijn plaats. Dit vraagt dat we aanvaarden dat ons leven moet veranderen. Misschien op manieren die onprettig voelen, maar die ons uiteindelijk wel de weg naar het leven wijzen. Het christelijke kernbegrip 'je leven verliezen om het te winnen' kan ons hierbij inspireren.

De brief gaat in een envelop, ze lijkt echter niet in de brievenbus te passen. Dan ontdekken we nog een 'moderne' brievenbus en daar past ze wel in. De viering is waardig. Ik ontdek nog een medestander uit mijn circuit van de Raad van Kerken. Het gezelschap is in mijn ogen zeer jong en ze bidden:

“Wij weten dat er elke doordeweekse doodnormale dag, waarop het lijkt dat er niets verandert, juist heel veel verandert.

Wij weten dat elke dag dat we er niet in slagen het een halt toe te roepen, toekomst verdwijnt, voor velen.

Wij schieten tekort in doen en laten.

Daarom roepen wij tot U Christe eleison”

Wij weten dat elke dag dat we er niet in slagen het een halt toe te roepen, toekomst verdwijnt, voor velen

We lezen elk om de beurt strofen voor uit *Laudato Si'*. Wat een doorwrochte tekst is dat toch. De aangestoken kaarsen kunnen brandend worden gehouden, ondanks het natte weer. Er komt spontaan iemand langs die een soort hoveniers- of bomenbedrijf heeft. Het geheel valt bij hem in goede aarde en hij stelt voor een boompje uit zijn auto te halen en dat te planten in het plantsoen voor de deur van de kardinaal. Aantrekkelijk natuurlijk, deze voorgestelde *guerrilla gardening*, maar de groep pakt dit toch niet op. Het is gewoon niet afgesproken en zou een inbreuk zijn op het plantsoen en het afgesproken liturgisch protocol. Zo gedisciplineerd is men binnen deze beweging. We sluiten af en zijn op weg naar kerstmis.

In bus en trein, op weg naar huis, kijk ik terug en constateer dat acties niet perfect hoeven te zijn. Het zijn, zoals Ghandi al zei, allemaal “experimenten met de waarheid”. We zijn zelf het probleem waartegen we vechten, want we weten vaak maar al te goed dat we betogen tegen het kwaad, waarbij we dikwijls zelf betrokken zijn. ●

In het decembern timer debatteerden Fred van Iersel en Bram Grandia over 'de rechtvaardige oorlog'. Ons redactielid Erik Jurgens vindt dat de juridische invalshoek ontbrak. Hij probeert dit aan te vullen.

Onrechtvaardige oorlogen bestaan, *rechtvaardige* niet

EEN ETHICUS EN EEN THEOLOOG DONGEN OM HET RECHT GELOOF: BESTAAT ZOIETS ALS EEN RECHTVAARDIGE OORLOG?

Nee, zeg ik, zo'n oorlog bestaat niet, net zomin als er een rechtvaardige samenleving bestaat: het gaat om een streven. Fred van Iersel ging bij Augustinus te rade. Moet je overigens nooit doen, volgens mij. Die kerkvader (kerkmoeders hebben we niet mogen hebben) heeft de leer van de erfzonde bedacht, een van de akeligste dogma's van de christenheid. Hoe kan nou een misdrijf, een zonde, vererven? Komen de zonden onzer vaders over ons? Ja, want we moeten leven met de gevolgen daarvan. Nee, want we zijn niet zelf schuldig daaraan, nooit niet. De kruisdood van Jezus was dus niet om ons van die schuld te verlossen. Hoe kom je erop, het ontnemt je alle hoop.

We kunnen volgens mij beter te rade gaan bij de grote Thomas, de Aquiner, achthonderd jaar later. Hij ging bij het begrip *iustum bellum* niet op zoek, zoals Bram Grandia blijkbaar veronderstelt, naar hoe je een rechtvaardige oorlog zou kunnen voeren. Wel wilde hij schetsen wanneer zo'n oorlog in ieder geval onrechtvaardig is, een *iniustum bellum* vormt. Bijvoorbeeld, heel praktisch, als het goede dat met de oorlog wordt beoogd in geen dele opweegt tegen het kwade dat door die oorlog wordt veroorzaakt. Zoals de oorlog van Bush en Blair tegen Irak in 2003. Geen chemische wapens gevonden, wel een dictator omgebracht, maar een jarenlange – nog steeds bestaande – anarchie in dat land veroorzaakt. Met veel slachtoffers – veel meer dan die van Saddam

Hussein, toen die dictator was.

En dat was te voorzien!

Er zijn vreselijke voorbeelden uit WO II: het bombarderen van open steden als Dresden, met duizenden burgerslachtoffers, om nazi-Duitsland tot overgave te dwingen. Nog erger, de atoombommen op Nagasaki en Hiroshima om Japan daartoe te dwingen. Zo'n ethische afweging is bijna onmogelijk. Maar dan gaat het over de manier van oorlog voeren, niet om die oorlog zelf – die was al aan de gang, in dat geval om goede redenen, de uitbanning van nazisme en genocide...

Fred van Iersel beschrijft helder de klassieke criteria die gegolden hebben, en die overigens door Hugo de Groot al in 1625 in zijn hoofdwerk *Over het recht van oorlog en vrede*, nader werden uitgewerkt. Helaas noemt Van Iersel hem niet. Hij beschrijft daarna hoe na WO II, met name door de oprichting van de Verenigde Naties, in de katholieke traditie de eisen aan de rechtvaardige oorlog zijn uitgebreid. Maar volgens hem lijkt die traditie ten einde te zijn gekomen door de sociale encycliciek *Fratelli tutti*. Hij verwijst naar voetnoot nr 204, waarin de paus de rechtvaardige oorlog lijkt af te schrijven. Ik vond niks daarvan in voetnoot nr 204, maar wel iets in nr 242. Daar staat inderdaad een verwijzing naar Augustinus. En naar zijn concept van een rechtvaardige oorlog "dat wij in onze tijd niet meer ondersteunen". Afserveren van Augustinus per voetnoot, die paus toch. Bram Grandia heeft zich terecht geërgerd, over de jaren, aan degenen die oorlogen die werden gevoerd 'theologisch rechtvaardigden'. Hij vindt, anders dan Fred van Iersel voorzichtig

concludeert, dat dit begrip daarom inderdaad achterhaald is.

Vergeef me deze lange aanloop tot mijn bijdrage aan deze discussie, nu sprekend als jurist. Recht is in onze taal een veelzijdig woord: het betekent vooral 'niet krom'. Maar ook 'waar' of 'juist'. Juist komt rechtstreeks af van 'iustus'. Wij vertalen iustus als 'rechtvaardige', hij die rechtuit vaart. Het hele rechtsbedrijf is een poging om de samenleving normen te doen aanvaarden, normen die kunnen leiden tot een samenleving waar gerechtigheid heerst. Dat is niet niks, maar het is een streven, een ideaal, niet een absoluut gebod. Want die gerechte samenleving is een u-topia (een niet-plek, in het Grieks) een ideale samenleving die niet bestaat, zoals Thomas More ons geleerd heeft.

Wat doet het recht? Het gaat uit van ethische grondslagen, zoals bijvoorbeeld de Tien Geboden, en poogt dan praktische normen te formuleren die deze helpen verwezenlijken. 'Gij zult niet doden' wordt omgezet in strafbepalingen op het doden van een ander, behalve bij verdediging in noodweer. En in een oorlog? Dat lijkt onvermijdelijk, al probeert het 'humanitair oorlogsrecht' al sinds 1864 normen te stellen, uitmondend in de Conventies van Genève van 1949 – onder meer inzake bescherming van burgers in oorlogstijd, en van krijgsgevangenen. Die verdragen zijn vrijwel door alle staten in de wereld ondertekend.

Er wordt helaas toch gedood, maar dat maakt het gebod en de straf niet overbodig, integendeel. Het recht stelt dus eisen aan mens en samenleving, maar kan niet garanderen dat aan die eisen wordt voldaan.

Zoals ook bij de rechtvaardige oorlog: er worden aan die werkelijkheid, het bestaan van oorlogen, eisen gesteld. En zo mogelijk worden er via verdragen sancties gesteld op het niet-naleven van die eisen. Toch worden er helaas vele oorlogen gevoerd die de eisen van een 'iustum bellum' kennelijk schenden. Dit betekent vooral dat we ons nog sterker moeten inzetten om te proberen om die oorlogen te voorkomen, die eisen overeind te houden en sancties te stellen op schending van het recht. En ons niet om de tuin moeten laten leiden door drogredeneringen om een oorlog, waartoe botweg politiek is besloten, alsnog als rechtvaardig te kenschetsen. Daar heeft Bram Grandia gelijk in.

Maar het betekent zeker niet dat we van die ethisch-juridische eisen af moeten zien! God beware ons voor z'n wereld.

HUUB SCHUMACHER

NIET ZOMAAR OVERSTEEKEN

Verkeersborden schieten als filmbeelden aan je voorbij. Vanaf het moment dat je ze als automobilist passeert, mogen ze hopelijk het werk voor je doen waarvoor ze er staan, maar verder heb je er weinig tot niets mee en tuimelen ze voor je het weet weer in de vergetelheid. Toch is er, voor mij althans, een uitzondering. Iedere zaterdag, door een bosrijke omgeving op weg naar een appartementencomplex waar we met elkaar liturgie vieren, passeer ik een exemplaar dat me altijd weer – je houdt het niet voor mogelijk, maar het is echt zo - ontroert. Het heeft zelfs iets vertederends. Ik bedoel: dat redelijk hoog en rechthoekig geel verkeersbord, met het zwarte silhouet van een hertenkop met gewei, waarboven, haast verontschuldigend, de woorden prijken: 'Wij steken zomaar over'. Aandoenlijk toch! Wat kunnen die beesten er aan doen dat ze er geen benul van hebben dat wij daar met onze dure auto vol dure brandstof voorbij racen. Als er dan ook maar iemand is die op dat bewuste traject moet opletten dat er geen ongelukken gebeuren, zijn wij het wel!

Zo kun je zulke 'zomaar overstekers' ook in mensen zien, zelfs in kerkleiders. Niet dat de kerkleiders niet nadenken. Maar ze houden er geen rekening mee dat de weggebruiker óók kan nadenken. De kerkleider steekt zomaar over zonder dat hij de ander gezien of gehoord heeft... en dan gebeuren er ongelukken.

Zo hoorde ik laatst een heel actief pastoraal werkende vertellen over een bijeenkomst die door de bisschop zelf geleid werd. De bisschop begon de bijeenkomst met te zeggen dat het samenzijn niet zou verlopen vanuit democratische principes, maar vanuit een hiërarchisch model. De deelnemers aan de bijeenkomst werden niet gehoord. Je zou kunnen zeggen: ze werden niet gezien en gekend.

De ander gedraagt zich dan toch als een hert dat zomaar oversteekt, terwijl je toch zou mogen verwachten dat er tevoren ten aanzien van dit punt eerst eens flink overleg gevoerd zou zijn. Maar nee hoor, niets van dat alles; het is niet belangrijk wat zij denken, de kerkleiding heeft al voor hen gedacht. De kerkleiding steekt over en veroorzaakt zo vele ongelukken. De ambulance hoeft ook niet te komen want de pastoraal werkende die ook na zijn pensioen nog graag zou willen doorwerken, hoort alleen de mededeling dat hij nu maar beter met pensioen kan gaan.

En dan te weten dat dit alles gebeurt in een tijd waarin de kerk wil nadenken over synodaliteit (= Kerk als gemeenschap waarvan de leden samen optrekken). Waarschijnlijk heeft de

paus daar toch mee bedoeld dat de gewone weggebruikers ook mogen meedenken over hoe de kerkelijke weg in deze tijd gebruikt kan worden. Er ligt immers ander asfalt op de weg dan vele jaren geleden.

Verkeersborden langs de weg zijn als waarschuwing van onschatbare waarde. Dat hert met zijn mooie gewei stemt de automobilist tot nadenken en roept op om vooral toch voorzichtig te zijn. Het zou te wensen zijn dat, wanneer er op dat bord een bisschop zou staan met zijn mijter op, dit bij de automobilist (de gewone man en vrouw in de kerk) ontzag zou oproepen. En dit omdat hij/zij weet dat deze gemijterde kerkleider niet zomaar zonder nadenken zou oversteken, omdat hij tevoren al, vanuit synodale gevoelens, met alle weggebruikers in gesprek was gegaan... en dan niet vanuit een hiërarchisch model, maar heel uitdrukkelijk vanuit echt democratische principes. Als de kerkleiding zó zou oversteken, zouden er minder ongelukken gebeuren.

Wat kan ik het van ganser harte eens zijn met de woorden van pastor Wim Al, een weekje voor Kerstmis in dagblad *Trouw*: "Die verstarde kerkleiding in mijn geliefde rooms-katholieke kerk is helaas voor velen een reden om het instituut te verlaten. Zo gaat veel kader verloren dat eigenlijk zo nodig is om een vitale geloofsgemeenschap te dragen..."

Ontroerde me aanvankelijk het verkeersbord met het aandoenlijke hert ... sinds ik in dat gewei meer en meer een bisschopsmijter zie, komt er wel wat anders in me op dan ontroering...

CO
LU
MN.